

O'ZBEK QO'SHIQLARI MATNLARIDA OSMON JISMLARINING METAFORIK VA RAMZIY QO'LLANISHI

Jumayeva Xolbibibi

Termiz davlat universiteti

Lingvistika: o'zbek tili yo'nalishi 1-kurs magistranti

xolbibijumayeva2003@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19855076>

Annotatsiya: Ushbu maqola o'zbek qo'shiqlari matnlarida osmon jismlari nomlari va ular bilan bog'liq tasvirlarning metaforik hamda ramziy funksiyalarini tizimli tahlil qiladi. Tadqiqotning maqsadi oy, quyosh, yulduz, osmon, tong va shafaq kabi birliklarning qo'shiq diskursida qanday semantik yo'nalishlarda ishlatilishini, ularning baholovchi va emotsional yukini hamda lirik subyekt identifikatsiyasi bilan bog'lanishini aniqlashdan iborat. Metodologiya sifatida kognitiv metafora nazariyasi, semiotik yondashuv va diskurs tahlili qo'llanadi, material sifatida 1991–2024 yillarda ommalashgan o'zbek estrada hamda mualliflik qo'shiqlaridan tuzilgan korpus asos qilib olinadi. Ilmiy yangilik osmon jismlarining qo'shiq matnlarida uchraydigan asosiy metaforik xaritalari va ramziy invariantlari tipologiyasini taklif etish, shuningdek, ularning janr ichidagi pragmatik vazifalarini empirik ko'rsatkichlar bilan asoslashdan iborat.

Аннотация. В статье системно анализируются метафорические и символические функции небесных тел в текстах узбекских песен. Цель исследования состоит в выявлении семантических направлений употребления единиц луна, солнце, звезда, небо, рассвет и заря в песенном дискурсе, их оценочной и эмоциональной нагрузки, а также связи с самоидентификацией лирического субъекта. В качестве методологии используются теория когнитивной метафоры, семиотический подход и дискурс анализ, материалом служит корпус текстов узбекской эстрадной и авторской песни, получивших широкое распространение в 1991–2024 годах. Научная новизна заключается в предложении типологии ключевых метафорических проекций и символических инвариантов небесных образов в песенной речи, а также в обосновании их прагматических функций внутри жанра на основе эмпирических показателей частотности и контекстной вариативности.

Abstract. This article provides a systematic analysis of metaphorical and symbolic uses of celestial bodies in Uzbek song lyrics. The study aims to identify major semantic trajectories of lexemes such as moon, sun, star, sky, dawn, and twilight within song discourse, with particular attention to their evaluative and emotional load and their role in shaping the lyrical subject's identity. Methodologically, the paper integrates Conceptual Metaphor Theory, a semiotic framework, and discourse analysis. The data comprise a purpose-built corpus of widely circulated Uzbek pop and автор-song lyrics from 1991–2024. The main contribution is a typology of recurrent metaphorical mappings and symbolic invariants associated with celestial imagery, supported by empirical observations on frequency patterns and contextual variability. The findings clarify how celestial lexemes operate as condensed cultural signs that organize narrative stance, intensify affect, and stabilize key oppositions such as distance and intimacy, hope and loss, and continuity and rupture.

Kalit so'zlar: osmon jismlari, metafora, ramz, qo'shiq matni, kognitiv semantika, diskurs tahlili, semiotika.

Ключевые слова: небесные тела, метафора, символ, песенный текст, когнитивная семантика, дискурс анализ, семиотика.

Keywords: celestial bodies, metaphor, symbol, song lyrics, cognitive semantics, discourse analysis, semiotics.

O'zbek qo'shiqlari matni xalq og'zaki an'anasi, yozma she'riyat va zamonaviy ommaviy madaniyat kesishgan nuqtada shakllangan murakkab diskursdir. Bu diskursda tabiat obrazlari, xususan osmon jismlari lirik ma'no qurilishining eng barqaror va ko'p qatlamli komponentlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Oy, quyosh, yulduz, osmon, tong, shafaq, ufq singari birliklar nafaqat "go'zallik" yoki "romantika"ni bildiruvchi dekorativ detallar, balki hissiy tajribani kontseptuallashtirish, qadriyatlarni baholash va munosabatlar dinamikasini qisqa shaklda kodlash vositasidir. Shunga qaramay, o'zbek qo'shiqshunosligi va lingvopoetik tadqiqotlarda bu obrazlarning metaforik xaritalari hamda ramziy invariantlari ko'proq umumiy kuzatuvlar doirasida tilga olinadi, korpusga tayangan tizimli tipologiya esa yetarlicha ishlab chiqilmagan. Qo'shiq matni og'zaki ijro bilan bog'langanligi sababli unda takror, formulaik birikmalar va tez taniladigan belgilarga ehtiyoj yuqori bo'ladi, aynan shu ehtiyoj osmon jismlarini semantik "tezkor kod"ga aylantiradi. Kognitiv metafora nazariyasi nuqtai nazaridan, abstrakt hissiyotlar va munosabatlar ko'pincha fazoviy, yorug'lik, harakat va masofa sxemalari orqali anglanadi, osmon jismlari esa ana shu sxemalarning madaniy jihatdan eng "tayyor" tashuvchilaridir¹. Semiotik yondashuv ramzni kontekstdagi munosabatlar tizimida talqin qilib, bir obrazning turli matnlarda qanday invariant ma'nolarni saqlashi va qaysi nuqtalarda yangi pragmatik vazifalar orttirishini ko'rsatishga imkon beradi². O'zbek adabiyoti va poetikasi bo'yicha tadqiqotlar esa milliy tasviriy vositalar tarixiy qatlamlarga ega ekanini, ularning ommabop janrlarda ham yangicha qayta kodlanishini qayd etadi³. Shu asosda mazkur ishning dolzarbligi ikki yo'nalishda ko'rinadi: birinchidan, qo'shiq matnlarida osmon jismlarining lisoniy-semantik xususiyatlarini tizimli bayon etish, ikkinchidan, bu birliklarning zamonaviy lirik diskursdagi funksional yukini, ya'ni hissiy intensifikatsiya, axloqiy baholash va identifikatsiya mexanizmlarini ochib berish. Tadqiqotning maqsadi o'zbek qo'shiqlari matnlarida osmon jismlarining metaforik va ramziy qo'llanishini tipologiyalash hamda ularning diskursiv vazifalarini aniqlashdir. Vazifalar sifatida: korpusda uchraydigan asosiy osmon leksikasi ro'yxatini tuzish, birikmalar va kollokatsiyalarni ajratish, metaforik xaritalarni aniqlash, ramziy invariantlarni belgilash, janrlar va mavzular kesimida pragmatik farqlarni ko'rsatish belgilandi. Ilmiy yangilik sifatida qo'shiq matnlarida osmon jismlarining konseptual xaritalari "yorug'lik va qorong'ilik", "balandlik va masofa", "aylanish va davomiylik", "yo'l va manzil" kabi tayanch sxemalar atrofida to'planishi empirik dalillar bilan ko'rsatiladi, amaliy ahamiyat esa qo'shiq matnlarini lingvistik ekspertiza, tarjima va poetik tahlil amaliyotlarida barqaror interpretatsion mezonlar taklif etishidir⁴.

Tadqiqot materiali sifatida 1991–2024 yillarda ommalashgan o'zbek estrada qo'shiqlari hamda mualliflik qo'shiqlarining 220 ta matnidan tuzilgan ishchi korpus olindi. Matnlar ochiq manbalardagi rasmiy albom bukletlari, ijodkorlarning tasdiqlangan sahifalari va ommaviy

¹ Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press, 2003. 276 p.

² Lotman Yu. M. *Semiosfera*. Sankt Peterburg, Iskustvo SPB, 2010. 704 s

³ Qo'ng'irotov E. *O'zbek poetikasi masalalari*. Toshkent, Fan, 2011. 240 b.

⁴ Yo'ldoshev B. *Matn va diskurs: nazariya va tahlil*. Toshkent, Akademya, 2020. 280 b.

platformalarda berilgan lirikalar ichidan semantik buzilishlar, transkripsion xatolar hamda muxlislar tomonidan kiritilgan tahrirlar ehtimoli minimal bo'lgan variantlar asosida tanlandi. Korpusda mavzu jihatidan sevgi lirikasiga oid matnlar ustun, biroq sog'inch, ayriliq, umid, vaqt, shahar va yo'l motivlari ham mavjud, bu holat osmon jismlarining turli pragmatik kontekstlarda ishlashini solishtirish imkonini berdi. Metodologiya uch pog'onada qurildi. Birinchi pog'onada korpus lingvistik belgilashdan o'tkazildi: osmon jismlarini bildiruvchi leksemalar va ularning variantlari, shuningdek "osmon" bilan bog'liq perifrazalar ajratildi, kollokatsion birliklar (masalan, "oydek", "yulduzday", "quyoshim", "tong otadi") qayd etildi. Ikkinchi pog'onada kognitiv metafora tahlili qo'llanib, leksemaning kontekstdagi maqsad soha bilan aloqasi aniqlandi: MASOFA, VAQT, HISSIYAT, QADRIYAT, SHAXS kabi abstrakt sohalar qanday manba sxemalar orqali ifodalanishi belgilandi⁵. Uchinchi pog'onada semiotik va diskurs tahlili asosida obrazning ramziy invariantlari ajratildi: ularning kimga qaratilgani, qaysi nuqtada "sen" obrazini idealizatsiya qilishi, qaysi nuqtada lirik "men"ning holatini obyektivlashtirishi, shuningdek qo'shiqning kompozitsion qismlarida (kirish, qaytarma, kulminatsiya) qanday joylashishi tekshirildi⁶. Tahlil ishonchligini oshirish uchun 30 ta matn ikki marotaba, turli vaqt oralig'ida qayta kodlandi va moslik darajasi tekshirildi, bahsli holatlar interpretatsion minimalizm tamoyiliga ko'ra, ya'ni kontekstda bevosita signal bo'lmasa ramziy "ortiqcha" ma'no yuklamalik prinsipi bilan hal qilindi⁷.

Korpusdagi osmon jismlariga oid birliklar umumiy hisobda 1046 marta uchradi, ular orasida oy bilan bog'liq leksemalar eng yuqori ulushni tashkil etdi, undan keyin yulduz va osmon, so'ng quyosh hamda tong va shafaq guruhlari keldi. Kollokatsion tahlil oy leksemasining ko'pincha taqqoslash modeli orqali ishlatilishini ko'rsatdi: oydek, oydan ham, oy yuz kabi shakllar tashqi go'zallikni baholovchi predikatsiya bilan barqaror bog'langan. Yulduz esa ikki asosiy yo'nalishda faol: birinchisi, yo'l ko'rsatish va mo'ljal ma'nosini kuchaytiruvchi kontekstlar, ikkinchisi, ko'plik va uzoqlik semantikasi orqali erishilmaslik yoki ulug'lash effektini beruvchi kontekstlar. Quyosh ko'proq "hayot manbai" va "qutqaruvchi issiqlik" xaritasida ishlagan: "quyoshim" tipidagi murojaat shakllari adresatni hayotiy tayanch sifatida belgilaydi, "quyosh botdi" kabi birikmalar esa yo'qotish yoki tugallanish bilan bog'lanadi. Osmon leksemasi ikki qatlamda namoyon bo'ldi: fazoviy kenglik va ruhiy holatning ko'lami. Fazoviy qatlamda "osmon qadar", "osmonlarda" kabi birliklar masofani maksimal darajaga yetkazadi, ruhiy qatlamda esa "osmonim" yoki "osmonim toza" kabi tasvirlar ichki tinchlik va umid bilan birikadi. Tong va shafaq guruhida "yangilanish" va "boshlanish" xaritasi ustun: "tong otadi" davriylik va davomiylikni bildiradi, "shafaq" esa o'tish holatini, ya'ni yakun bilan boshlanish oralig'idagi emotsional taranglikni kodlaydi.

Metaforik xaritalar darajasida to'rtta dominanta aniqlandi. Birinchi dominanta YORUG'LIK HISSIY HOLATDIR xaritasi bo'lib, unda quyosh, tong, shafaq quvonch, umid, ruhiy uyg'onish bilan bog'lanadi, qorong'ilikka qarshi qo'yish ko'pincha bilvosita, ya'ni "tong otishi"ning o'zi "kecha"ni presuppozitsiya qiladi. Ikkinchi dominanta BALANDLIK QADRIDIR xaritasi bo'lib, yulduzlar va osmon "yuksaklik" orqali idealizatsiya va normativ baho beradi: adresat "osmonim" yoki "yulduzim" deyilganda, u qadriyatlar iyerarxiyasining yuqori

⁵ Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press, 2003.

⁶ Lotman Yu. M. *Semiosfera*. Sankt Peterburg, Iskustvo SPB, 2010.

⁷ Arutyunova N. D. *Yazyk i mir cheloveka*. Moskva, Yazyki russkoy kultury, 1999. 896 s.

nuqtasiga ko‘tariladi. Uchinchi dominanta MASOFA MUNOSABAT TARANGligidir xaritasi: “osmonlar qadar uzoq” kabi ifodalar hissiy uzoqlikni fazoviy modelga ko‘chiradi, ayriliq va yetolmaslikni ob‘ektivlashtiradi. To‘rtinchi dominanta AYLANISH VAQTDIR xaritasi bo‘lib, oy fazalari, tun va tong almashinuvi muntazamlik va “baribir qaytish” semantikasini beradi, bu xarita sog‘inch motivi bilan tez-tez tutashadi.

Ramziy invariantlar kesimida oy odatda “nazokat va ideal go‘zallik” ramzi sifatida qat‘iylashgani qayd etildi, biroq ayrim matnlarda u “sovuq yoritish” orqali befarqlikning ham ramziga aylanadi, bu ikki yo‘nalish oy obrazining baholovchi polisemiyasini ko‘rsatadi. Yulduz ramzi “umid va yo‘l” bilan birga “taqdir” semantikasi bilan ham bog‘landi: yulduzning uzoqligi ham jalb qiladi, ham erishilmaslikni bildiradi. Quyosh ramzi “hayotiy tayanch”dan tashqari “muqaddam bor bo‘lgan baxt”ni eslatadigan xotira markeri sifatida ham ishladi: botish, so‘nish fe‘llari bilan birikganda yo‘qotishning qisqa, ammo kuchli belgisi paydo bo‘ladi. Osmon ramzi esa “cheksizlik” va “panoh” invariantlarini birlashtiradi, ayniqsa murojaat shakllari bilan kelganda osmon “makon”dan “munosabat”ga ko‘chadi va lirik subyektning mavjudlik ufqini belgilovchi markazga aylanadi. Kompozitsion kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, osmon jismlari eng ko‘p qaytarma bo‘laklarda uchraydi, bu ularning esda qolish va emotsiyani jamlash funksiyasi bilan mos keladi. Shuningdek, “oy” va “yulduz”ning birgalikda kelishi ko‘p hollarda parallel idealizatsiya yaratib, adresatning bir vaqtning o‘zida yaqin va uzoq, tanish va sirli sifatlarini bir ramziy bog‘lamda ushlab turadi.

Olingan natijalar qo‘shiq diskursida osmon jismlari tasvirining barqarorligi va shu bilan birga moslashuvchanligini ko‘rsatadi. Barqarorlik shundaki, oy va yulduzning go‘zallik hamda idealizatsiya bilan bog‘lanishi turkiy va sharq poetik an‘anasida qadimdan mavjud bo‘lgan formulaik yo‘nalishlarni davom ettiradi, bu holat poetik belgilarning madaniy xotira orqali uzatilishini tasdiqlaydi⁸. Moslashuvchanlik esa zamonaviy estrada tilida ramzlarning tezkor kommunikativ maqsadlarga bo‘ysundirilishida ko‘rinadi: qaytarma qismlarda osmon obrazlari emotsiyani maksimal intensivlashtiradigan “signal birlik” sifatida ishlaydi, bunda semantik chuqurlikdan ko‘ra ta‘sirchanlik va tanishlik muhimlashadi. Kognitiv yondashuv nuqtai nazaridan, aniqlangan metaforik xaritalar inson tajribasining universal sxemalariga tayanadi: yorug‘likning quvonch bilan, balandlikning qadrlash bilan, masofaning munosabat tarangligi bilan bog‘lanishi ko‘plab tillarda uchraydi⁹. Biroq korpusdagi material o‘zbek qo‘shiqlarida bu xaritalar milliy-lisoniy morfologik vositalar bilan mustahkamlanishini ham ko‘rsatadi: egalik qo‘shimchalari orqali “quyoshim”, “yulduzim”, “osmonim” kabi shakllar ramzni bevosita shaxsiy munosabat maydoniga tortadi, natijada kosmik miqyosdagi obraz intimlik va egalik pragmatikasi bilan bir vaqtda ishlaydi. Bu, qo‘shiq janrining asosiy vazifasi bo‘lgan tez identifikatsiya va tez hamdardlikni kuchaytiradi.

Semiotik talqinda oy va yulduzning birikib kelishi ikkilamchi kodlashni hosil qiladi: oy “yaqin go‘zallik”ni, yulduz esa “uzoq ideal”ni bildirishi mumkin, ular birga qo‘yilganda esa adresatning murakkab, ziddiyatli tasviri yaratiladi. Bu natija ramzning matndagi joylashuvi va atrofidagi fe‘llar tizimi bilan kuchli bog‘liqligini ko‘rsatadi, demak, ramzni faqat lug‘aviy ma‘no asosida talqin qilish yetarli emas, u diskursiv konfiguratsiyada o‘qiladi¹⁰. Shu bilan birga,

⁸ Qo‘ng‘irotov E. O‘zbek poetikasi masalalari. Toshkent, Fan, 2011.

⁹ Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago, University of Chicago Press, 2003.

¹⁰ Lotman Yu. M. Semiosfera. Sankt Peterburg, Iskusstvo SPB, 2010.

tadqiqot cheklovi shundaki, korpusga kirgan matnlar asosan ommabop estrada segmentiga mansub, folklor qo'shiqlari, marosim qo'shiqlari yoki rap kabi yangi subjanrlarda osmon jismlarining pragmatik vazifalari farqlanishi mumkin. Yana bir cheklov shuki, matnning ijro, klip, vizual ikonografiya bilan birgalikdagi multimodal talqini bu ish doirasida to'liq qamrab olinmadi, holbuki osmon jismlari ko'pincha videotasvir orqali qo'shimcha ramziy qatlamlar oladi. Kelajakdagi izlanishlarda musiqiy intonatsiya, ritmik urg'u va vizual kadrlar bilan birga o'qiladigan ramzlar semiozisini tekshirish, shuningdek, avlodlar kesimida (1990-yillar, 2000-yillar, 2010–2020-yillar) osmon obrazlarining baholovchi komponenti qanday o'zgarishini statistik modellar bilan baholash maqsadga muvofiq¹¹.

Tadqiqot o'zbek qo'shiqlari matnlarida osmon jismlari metaforik va ramziy qo'llanishining yuqori chastotali va tizimli xususiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Korpus materiallari oy, yulduz, quyosh, osmon, tong va shafaq birliklari qo'shiq diskursida hissiy holatni kontseptuallashtirish, adresatni idealizatsiya qilish, munosabatdagi masofa va yaqinlikni modellashtirish hamda vaqt va davomiylikni ifodalashda tayanch belgilarga aylanganini tasdiqladi. Metaforik xaritalar darajasida yorug'lik, balandlik, masofa va aylanma-davriylik sxemalari ustun ekani aniqlanib, ramziy invariantlar darajasida oy go'zallik va ba'zan sovuqlik, yulduz umid va erishilmaslik, quyosh tayanch va yo'qotish, osmon cheksizlik va panoj semantikalarini birlashtirishi umumlashtirildi. Natijalar qo'shiq matnlarida kosmik obrazlar dekorativ unsur emas, balki qisqa shaklda kuchli emotsional va baholovchi ma'nolarni jamlaydigan diskursiv mexanizm ekanini ko'rsatadi, bu xulosa qo'shiq matnlarini talqin qilish, tahrir va tarjima amaliyotida barqaror tahliliy mezonlar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press, 2003. 276 p.
2. Lotman Yu. M. *Semiosfera*. Sankt Peterburg, Iskusstvo SPB, 2010. 704 s.
3. Qo'ng'irotov E. *O'zbek poetikasi masalalari*. Toshkent, Fan, 2011. 240 b.
4. Yo'ldoshev B. *Matn va diskurs: nazariya va tahlil*. Toshkent, Akademyashr, 2020. 280 b.
5. Arutyunova N. D. *Yazyk i mir cheloveka*. Moskva, Yazyki russkoy kultury, 1999. 896 s.
6. Zholkovskiy A. K., Shcheglov Yu. K. *Poetics of Expressiveness: A Theory and Applications*. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 1994. 276 p.

---

¹¹ Zholkovskiy A. K., Shcheglov Yu. K. *Poetics of Expressiveness: A Theory and Applications*. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 1994. 276 p.